

«Свободу Параджанову!»: Німецький контекст міжнародної кампанії солідарності за звільнення Сергія Параджанова

Ольга Брюховецька

Арешт Параджанова в грудні 1973 року сколихнув громадську думку в демократичних країнах: почали з'являтися численні ініціативи, покликані чинити тиск на радянську владу і вимагати звільнення режисера. Це були публікації в пресі, відкриті листи, підписані діячами культури, кінопокази та дискусії, зокрема, спеціальний семінар, присвячений Параджанову, на Венеційській Бієнале інакодумства 1977 року¹. Хоча багато з цих ініціатив не були скоординовані між собою, наявність спільної мети дозволяє розглядати їх як єдину міжнародну кампанію солідарності за звільнення Параджанова.

Контури цієї кампанії окреслені в книзі Джеймса Стеффена, який зосередився на французькому та північноамериканському контекстах². По-справжньому інтригуючою ця тема стала після виходу у 2021 році статті італійського дослідника Стефано Пісу, який розкрив невідомі раніше факти і обставини італійського контексту цієї кампанії, зокрема роль, яку відіграв італійський рух за права геїв FUORI!, заснований в 1971 році в Туріні. У листопаді 1977 року Анджело Піццана, один із засновників FUORI!, навіть приїхав до Москви, щоб публічно протестувати проти криміналізації гомосексуальності в СРСР, зосередивши свою увагу на справі Параджанова³. Грунтовне дослідження Стефано Пісу показало, що ми досі не знаємо не лише повного розмаху міжнародної кампанії солідарності

за звільнення Параджанова, а й розмаїття її учасників, які солідаризувалися з Параджановим по-різному: одні боролися за нього як за режисера, інші – як за політичного дисидента, треті – як за діяча української чи вірменської культури, а четверті – як за жертву репресій проти гомосексуалізму.

І Стеффен, і Пісу, однак, погоджуються з тим, що зусилля міжнародної кампанії солідарності були марними, і своїм достроковим звільненням, яке відбулося 30 грудня 1977 року, Параджанов завдячує насамперед особистому зверненню Луї Арагона до генерального секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва, з яким французький поет-комуніст неофіційно зустрівся у ложі Большого театру в листопаді 1977 року. Ця історія описана в мемуарах Васілія Катаняна-молодшого⁴, прийомного сина Лілі Брік, яка умовила Арагона, чоловіка своєї молодшої сестри, французької письменниці Ельзи Тріоле, приїхати в Москву і прийняти Орден Дружби народів. Хоча Арагон дедалі критичніше ставився до радянської політики, як внутрішньої, так і зовнішньої, він пішов на компроміс і погодився засвідчити свою лояльність радянській владі в обмін на звільнення Параджанова. Слово, вкладене у вухо вождя у ложі Большого театру, змогло зробити те, що виявилось не під силу всім зусиллям міжнародної спільноти. Чи означає це, що дослідження цих «марних» зусиль також є марним? Ні. Виявивши справжні масштаби міжнародної кампанії солідарності за звільнення Параджанова, а отже і міру того тиску, який відчувала на собі радянська влада, ми, серед іншого, пересвідчимось у тому, наскільки сильно ця влада боялася Параджанова.

Ця публікація знайомить з маловідомою сторінкою міжнародної кампанії солідарності за звільнення Параджанова – акцію, яку організував кінотеатр «Арсенал» у (тоді захід-

¹ Бієнале інакодумства, присвячена неофіційному мистецтву соціалістичного табору та СРСР, відбулася восени 1977 року у Венеції, в рік між основними виставками. За матеріалами семінару була видана книга про Параджанова, в якій зібрані свідчення про його життя і творчість: Serghiey Paradjanov. Testimonianze e documenti su l'opera e la vita a cura di Antonin J. Liehm, Venezia: Marsilio editore, 1977.

² James Steffen, *The Cinema of Sergei Parajanov*, University of Wisconsin Press, 2013. P.195-197.

³ Stefano Pisu, «New perspectives on the Parajanov affair: The role of Italian activism in the transnational campaign for his release», *Cahiers du monde russe*, 2. 3. 2021. P. 443-472.

⁴ Василий Катанян, *Параджанов, цена вечного праздника*, Москва: *Четыре искусства*, 1994. С. 39-41.

ному) Берліні. «Арсенал», відкритий у 1970 році і названий на честь однойменного фільму Олександра Довженка, одразу став найбільш потужним німецьким осередком мистецького і політичного кіно, і чи не єдиним місцем у ФРН, де можна було побачити радянські фільми. Про акцію за звільнення Параджанова розповіли легендарні засновники «Арсеналу» Еріка і Ульріх Грегори, з якими мені пощастило познайомитись у липні 2023 року на показі в «Арсеналі» фільму «Тіні забутих предків», який входив до програми «Українські сни».

Еріка та Ульріх Грегори – чудові співрозмовники, які щедро ділилися своїм багатим досвідом кіношного життя. Ми знову зустрілися в жовтні 2023 року, і наша розмова тривала понад дві години, вийшовши далеко за межі кампанії солідарності з Параджановим. Нижче наведено фрагмент нашої розмови, в якому Еріка та Ульріх Грегори розповідають про те, як вони вперше дізналися про Параджанова та його арешт, а також про свої зусилля, спрямовані на його звільнення.

Еріка та Ульріх Грегори у розмові з Ольгою Брюховецькою

Засновники берлінського кінотеатру «Арсенал» Еріка і Ульріх Грегори. 1970 рік. Фото Бернарда Тіле.

Ольга Брюховецька: Як ви дізналися про Параджанова та його ув'язнення?

Еріка Грегор: Ми дізналися випадково. У той час ми завжди орендували кінотеатр у неділю після обіду для приватних показів, оскільки мали дуже мало фінансової підтримки від держави. Якось у неділю я працювала в офісі, він був якраз над кінозалом, і раптом мені подзвонила наша кіномеханік і сказала: «Еріко, негайно спускайся в зал. Я показую неймовірний фільм, я ніколи не бачила нічого подібного». Отже, я спустилась. Це був фільм із зображеннями, яких я ніколи в житті не бачила. Це було щось абсолютно приголомшливе. Я не могла повірити тому, що бачила. Звичайно, я залишилася, і коли фільм завершився,

я запитала чоловіка, який збирав гроші: «Що я щойно побачила?» І він сказав, що це фільм «Саят-Нова» режисера Сергія Параджанова, і він ув'язнений. І я одразу запитала: «О, звідки у вас ця копія?» Вони відповіли, що вони з Товариства вірменської дружби⁵, і що цю копію їм прислали з Єгипту від іншого вірменського товариства. Я хотіла, щоб Ульріх подивився фільм, і запитала: «Чи може він залишитися у нас ще на кілька днів, щоб інші люди могли його побачити?» Але вони повинні були відправити копію одразу. Відтоді ми постійно просили радянську владу про цей фільм Параджанова. Щоразу, коли ми збиралися на нараду щодо показу нового радянського фільму, ми в першу чергу просили «Саят-Нову». Нам завжди відмовляли. Ніколи не пояснювали, чому.

Ульріх Грегор: До радянських фільмів ми підходили таким чином. Ми звертаємо увагу на національну ідентичність фільму, і якщо бачимо, що він походить з якоїсь частини Радянського Союзу, то особливо цікавимося і намагаємося дізнатися про нього більше. Ми також почули про «Тіні забутих предків». Наум Клейман, який є нашим близьким другом, сказав, що є надзвичайний фільм, який називається «Тіні». Здається, він сказав, що щойно почув про цей фільм. Так чи інакше, ми почули про нього і пізніше пов'язали його з ім'ям Параджанова.

Ольга Брюховецька: А дізнавшись про долю Параджанова, що ви зробили?

Еріка Грегор: Ми зробили заголовок щомісячної програми: «Свободу Параджанову». Це було не тільки для нього. Я думаю, що перша кампанія була для чудового турецького курдського режисера Їлмаза Гюнейя⁶. Ми також вимагали звільнення Карлоса Альвареса⁷.

Ульріх Грегор: Не одночасно.

Еріка Грегор: Так, щоразу, коли ми чули, що якогось режисера заарештовано, ми ставили вимогу його звільнення в заголовок щомісячної програми «Арсеналу». У нас також була петиція в касах «Арсеналу», в якій говорилося: «Свободу Їлмазу Гюнею», «Свободу Карлосу Альваресу» або «Свободу Сергію Параджанову». Люди могли підписати ці петиції, а потім ми надсилали їх до відповідних посольств.

Ульріх Грегор: Розкажи, що було, коли ти запитала про Параджанова в Москві?

Еріка Грегор: Так, ми були офіційними гостями (можливо,

⁵ Німецько-вірменське товариство було засноване у 1914 році у відповідь на погіршення становища вірменів у Османській імперії, яке наступного року перейшло в Геноцид вірменів. Товариство було розпущене у 1956 році і відроджене у 1972 році. Відтоді воно активно підтримує вірменів та вірменську культуру.

⁶ Їлмаз Гюней (Yılmaz Güney, 1937-1984), курдський лівий кінорежисер, сценарист, прозаїк і актор, який працював у Стамбулі. Він неодноразово зазнавав переслідувань з боку турецької влади, зокрема, у 1972 році був заарештований за переховування студентів-анархістів.

⁷ Карлос Альварес (Carlos Álvarez, 1943), колумбійський режисер, був заарештований і ув'язнений у 1972 році разом зі своєю дружиною Хулією, режисеркою-документалісткою Габрієлою Сампер та близько півтори сотні інших митців та інтелектуалів, звинувачених у членстві в Національній визвольній армії.

Сергій Параджанов у дзеркалі зарубіжної преси

Юлії Швець

Сергій Параджанов. Фото з музею його імені в Єревані.

Ця розвідка, звісно, не відтворює весь спектр відгуків про творчість Сергія Параджанова і його особистість. Вона базується лише на матеріалах, які нам люб'язно надали у музеї Сергія Параджанова в Єревані. А також на деяких з бібліотеки Єреванського державного інституту театру і кіно. Фотокопії статей з газет і журналів Польщі, Румунії, Латвії, Іспанії, Франції, Німеччини, Великої Британії охоплюють період з 1988 по 2020 рік. Газетні публікації, в основному, являють собою анонси виставок та ретроспективних показів Сергія Параджанова, а також некрологи. Журнальні матеріали – це творчі портрети та аналіз кінематографічного стилю й усієї творчості режисера. На публікаціях, що пропонують нетривіальні визначення й налаштовують на роздуми, ми й зосередились.

Автори статей, не обтяжені традиціями радянської преси або особистими інтересами, дають можливість під новим кутом поглянути на окремі моменти творчості видатного режисера й надзвичайно глибоких зв'язках творчості з непересічним характером самого Параджанова. Багато авторів говорять про значний вплив створеного режисером власного іміджу та обставин його життя на сприйняття та оцінку його творчості як в СРСР, так і на Заході.

Франсуаза Кальвез (Francoise Calvez) – дослідниця радянського кіно та директорка центру CRAC у Валенсії (який займається просуванням глибокого мистецтва до широкої публіки) – зауважує, що хоча Параджанов і «маргінальний» художник, «завдяки своїй надмірності та екстравагантності він закріпився в радянському кіно і викликав численні художні дослідження»¹. Урс Дженні (Urs Jenny) – редактор німецького журналу Spigel, який зустрічався

¹ Francoise Calvez. Parradjanov, plasticien et collectionnurr. *Le Dauphiné Libéré*, 15 april, 2001.

Московського кінофестивалю, ми багато разів бували в Москві з різних приводів). За вечерею ми розмовляли з Львом Куліджановим. Він був хорошим режисером, який зняв цікавий фільм «Дім, в якому я живу» (1957). І він був дуже приємною людиною.

Ульріх Грегор: Він був головою Спілки кінематографістів СРСР.

Еріка Грегор: У якийсь момент нашої розмови Лев Куліджанов запитав мене, чи є у мене бажання, з яким він міг би мені допомогти. Напевно, він думав, що я попрошу квиток до Большого театру. Натомість я сказала: «Так, є дещо, що я хотіла би, щоб ви зробили. Будь ласка, допоможіть Параджанову». Він був абсолютно нажаханий цим.

Ульріх Грегор: Його обличчя завмерло.

Ольга Брюховецька: Небезпечно було навіть згадувати ім'я Параджанова, коли він відбував покарання у виправно-трудовій колонії.

Еріка Грегор: Ми сказали, що Параджанов має бути на волі. А Куліджанов відповів, що ця особа сидить у в'язниці через свої злочинні дії, що Параджанов є злочинцем. Я сказала, що не знаю про це і не вірю в це. Я знаю, що він дуже хороший режисер, який зняв чудовий фільм «Саят-Нова», і він повинен бути на волі. І тоді Куліджанов сказав: «Неможливо нічого зробити для людини, якщо вона сидить у в'язниці». Я відповіла, що я не можу допомогти всім, але, принаймні, ми повинні допомагати людям нашої професії. Я не можу вилікувати всіх, але для режисерів і людей кіно я повинна щось зробити. І він теж має допомогти. Куліджанов більше зі мною не розмовляв. Мені було сумно за нього, дуже сумно. Він був хорошим режисером, мав посаду і був гарною людиною. Чому він не міг щось зробити? Але справа в тому, що ми були в Радянському Союзі, можливо, разів тридцять. У нас також були дуже хороші друзі в Угорщині. І ми ніколи не зустрічали нікого, хто б не боявся. Єдиним винятком були поляки...

Ольга Брюховецька: Параджанов теж був винятком. Він не боявся. І це був його найбільший злочин.

Епілог

Пізніше Еріка Грегор познайомилася з Параджановим особисто. Це сталося 1988 року в Тбілісі, куди вона приїхала на Міжнародний конгрес жіночого кіно⁸. Параджанов знав про акцію солідарності, організовану в «Арсеналі». На знак подяки він подарував Еріці й Ульріху подарунки, серед яких був і символічний: гола лялька. Параджанов сказав, що ця гола лялька – це він сам, тому що радянська влада відібрала у нього все. Еріка розповіла захоплюючі подробиці про свою зустріч з Параджановим, але це тема окремої публікації...

⁸ Міжнародний кіноконгрес жіночого кіно був організований у Тбілісі в 1988 році грузинською режисеркою Ланою Гогоберідзе, яку того ж року обрали президентом Міжнародної асоціації жінок-режисерів.